

Viron vokaalisointu tutkittu

KALEVI WIIK *Viron vokaalisointu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Suomi 140. Helsinki 1988. 308 s.

Tekijä kirjoittaa esipuheessa, että hänen oli työn kuluessa muutettava teokselle aluksi suunniteltua otsikkoa. Vuonna 1983 Kalevi Wiik julkaisi Turun yliopiston suomen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisusarjassa tutkimuksen »Vokaalisointu I. Altailaiset kielet», joka oli 72-sivuinen turkin, mongolin, tunguusi-

mandžun ja korean kielen vokaaliharmonian (seuraavassa VS, vokaalisointu) tyhjentävä esitys. Tässä arvioitava kirja käsittelee yhden ainoan kielen, viron, vastaavaa ilmiötä peräti 308 sivulla. Perspektiero on sen verran suuri, että otsikko »Vokaalisointu II» tuntuisi kirjan kannessa varsin huvittavalta. Ensimmäiseltä ei myöskään nimi »Viron vokaalisointu» tunnu houkuttevalta. Viroalaisille kielitieteilijöille on vakiintunut varsin yksioikoinen käsitys äidinkielenä VS:sta, nimittäin että kantasuomen VS on säilynyt etelävirossa, osin myös koillisviron murteissa ja jokseenkin hävinnyt pohjoisvirossa. Tätä taustaa vasten tuntuu Wiikin teoksen sivujen määrä odottamattomalta ja itse kirja todella perusteelliselta. Toisaalta kirjaa avatessa voi aavistaa, että useista viron murteista häviämässä olevasta, statustaan muuttavasta VS:sta voi esittää enemmän yksityiskohtia kuin jostain stabiilista, esimerkiksi turkin vokaaliharmoniasta. Kirjan lopussa lukija jää kuitenkin yhdessä tekijän kanssa ihmettelemään, miksei viron eri murteita ole aiemmin vertailtu yleisesti vokaalisoinnun kannalta. Monista yksityiskohdista muodostuu kirjassa hyvinkin yksinkertainen kokonaiskuva, joka kilpailee tavanomaisen käsityksen kanssa siitä, kuinka vokaalisointu ilmenee viron kielialueella; paljastuvat yhteydet alkavat herättää uusia, yllättäviä ajatuksia.

Kirjan ensimmäinen, laajempi »synkroninen» puoli luo katsauksen VS:n levikkiin viron nykyisissä murteissa. Wiik on metodissaan johdonmukainen, hän pitää tiukasti erillään viron VS:n teoreettisena käsitteenä ja tämän käsitteen käytännön sovelluksena analysoitavassa aineistossa. Ensimmäisenä saavat määrittelynsä ne piirteet, joiden perusteella jokin viron kielen ilmiö myöhemmin ylipäänsä luetaan VS:n piiriin. Määrittelystä tulee prototyyppimäinen; selvän vokaalisoinnun ja selvän vokaalisoinnuttomuuden välimaastoon jää eri tavoin VS:n kaltaisia ilmiöitä. Wiikin mukaan VS on virossa vokaaliassimilaatiota (VA), joka ei pi-

kemmin epätäydellistä kuin täydellistä (VA *küla* > *külä* on enemmän VS kuin VA *näha* > *nähä*). VS muuttaa pikemmin etisyyttä ja takaisuutta kuin muita vokaalien piirteitä (VA *käbu* > *kävü* on enemmän VS kuin VA *tühi* > *tühü*) ja tekee pikemmin sekundaarista primaarivokaalin kuin päinvastoin (VA *käsku* > *käskü* on enemmän vokaalisointuinen kuin VA *käsku* > *k'asku*).

VS:n vaikutus koskee pikemmin konkreettisia vokaaliluokkia kuin yksittäisiä vokaaleja ja on pikemmin progressiivista kuin regressiivista (vielä kerran: VA *käsku* > *käskü* on vokaalisointuisempi kuin VA *käsku* > *k'asku*). VS toteutuu pikemminkin aina kuin vain yksittäisissä sanoissa ja reaalistuu pikemmin toisistaan erossa olevissa kuin vierekkäisissä vokaaleissa (VA *käbu* > *kävü* on vokaalisointuisempi kuin VA *käu* > *käu*). Tämän jälkeen tekijä lajittelee VS:n kaltaisista ilmiöistä prototyyppisimmät eri alatyypeiksi assimiloituvan äänneen mukaan siten, että viron murteisiin muodostuu neljänlaista selvää VS:a: *ä-*, *ü-* ja *ö-*harmoniaa vokaali etistyy (kuten *küla* > *külä*, *käbu* > *kävü* ja *kägo* > *kägö*), *ç-*harmoniaa vokaali takaistuu (*olen* > *olen*).

Analysoitavaa aineistoa Wiik on löytänyt sellaisista viron kielestä kirjoitetuista töistä, joissa paitsi luotettavasti määritettyjä muotoja ilmoitetaan myös niiden lähdemurteet. Käytännössä kaikki painettu on otettu huomioon, — sikäli Wiikin käsittely on tyhjentävä — ja lisäksi on paikoin hyödynnetty myös Viron tieteellisten laitosten käsikirjoitus- ja kortistokokoelmia. Jokaisen VS-tyyppin eli *ä-*, *ü-*, *ç-* ja *ö-*harmonian yhteydessä kulloinkin tekijä määrittelee murteiden VS-asteen (todellisten VS-tapausten osuuden kaikista teoreettisesti mahdollisista VS-tapauksista) ensinnä tärkeimpien käytettyjen lähteiden pohjalta ja siten kokoavasti.

Tutkimustulosten esitysjärjestys lienee tarkoituksellinen. Oma kokonaisuutensa ovat ensiksikin päätelmät, jotka tekijä on voinut tehdä suhteellisen pienellä

Kirjallisuutta

vaivalla toistaiseksi ilmestyneistä VS:a käsitellessä fragmenteista ja systemaattisista aineskokoelmista, myös niiden ilmestymisen kronologiaa tarkaten. Eniten Wiik on seurannut Andrus Saaresten murrekarttoja, Valter Taulin fonologian tutkimuksia, *Eesti murded* -sarjaa ja *Väike murdesõnastik* -teoksen julkaistua ensimmäistä osaa. Tähän liittyy kuitenkin vaikuttavana, usein teesejä muuntavana kontrapunktina Wiikin henkilökohtainen panos, murteiden VS-asteen määrittely painettujen murretekstien perusteella. Tätä työtä varten on eri VS-tyyppien kannalta tarkasteltu yli 1400 sivua noin 500 kielenpuhujalta. Koska kieltenoppaiden syntymävuodeksi on täten tullut keskimäärin 1873, Wiikin tarkasteltavaksi on joutunut vanhakantainen, nykyään usein jo hävinnyt murremuoto. Laaja aineisto esitellään lukijalle hyvin havainnollisesti. (Tekstiargumentoinnin lisäksi Wiik käyttää runsaasti yleiskatsauksellisia kielikarttoja, joissa murteen VS-asteen määrää kuvaa mustan värin osuus ympyrädiagrammissa.) Lopulta kaikki on kuin hyvässä rikosromaanissa; mitä pidemmälle lukija pääsee, sitä enemmän hän alkaa kiinnostua, onko *ä*-harmonian vyöhyke Itä-Virossa yhtenäinen vai katkeako se Torman kohdalla tai kuinka kauas *ü*- ja *ɛ*-harmonia ulottuvat Võruun rajoittuvalla Tartonmaalla jne.

Viron VS:n synkroninen yleisluonnehdinta mahtuu parille sivulle ja yhteen karttaan (s. 157). Wiikin mallin mukaan VS ei puutu keskeisistä pohjoisviron murteista, vaan sydän-Viron kielimuodoista, ja vahvaa VS:a tavataan ainoastaan murteiden äärialueilla, samaten eteläviron (Võru) sekä koillisviron (Kuusalun rannikko, Itä-Vaivara) ja pohjoisviron (Kihnu) kiellennäytteissä. VS on josain murteessa sitä todennäköisempi, mitä perifeerisempi Viron alue on kyseessä – lukuun ottamatta täysin vokalisoinnuttomia suuria saaria länsirannikolla ja mantereen luoteiskolkkaa sekä Viron kielialueen keskustassa sijaitsevaa Juurun pitäjän eteläosan murretta, jossa

vallitsee voimakas *ä*-harmonia. Vironkieliseen aineistoon pätee johdonmukaisesti kaksi implikaatiivista rajoitusta: murteessa ei voi ilman *ä*-harmoniaa esiintyä mikään muukaan VS-tyyppi, ja *ö*-harmonia on mahdollinen vain yhdessä *ü*-harmonian kanssa. Maan keskiosasta kaakkoon mentäessä kohtaa VS:n *ä*-harmoniana Saardesta Kolga-Jaaniin ulottuvalla alueella eli eteläviroon rajoittuvan keski- ja länsimurteen alueella. Mulgimaan sydämessä se muuttuu heti *ä*- ja *ü*-harmoniaiksi ja toisella puolella Võrtsjärveä, osassa Tarton murretta, *ä*- ja *ɛ*-harmoniaiksi. Võrtsjärvestä etelään Helmen suunnalla, kuten useissa Tarton murteeseen kuuluvissa alamurteissa, se jatkuu *ä*-harmoniana. Võnnusta Karulaan ulottuvalla alueella Tarton ja Võrun murteen rajalla VS muuttuu *ä*-, *ü*- ja *ɛ*-harmoniaiksi ja Itä-Võrossa Rāpinan – Vastseliinan linjalla *ä*-, *ü*-, *ɛ*- ja *ö*-harmoniaiksi. *ä*-harmonia säilyy vahvana läpi koko Kaakkois-Viron, *ü*- ja *ɛ*-harmonia taas Võnnun – Karulan linjasta alkaen sekä *ö*-harmonia alueen pohjoisosassa Rāpinassa ja Pohjois-Setunmaalla.

Keskialueilta lounaaseen siirryttäessä on vahvaa *ä*-, *ü*- ja *ɛ*-harmoniaa Kihnun saarella. Keskialueilta länteen esiintyy *ä*-harmoniaa Haapsalun ja Pärnun välisissä rantapitäjissä Hanilasta Audruun (vahvana Varblassa) ja Ridalasta Kirblaan (voimakkaana Martnassa) sekä mannermaalla Vigalassa (vahvana). Keskialueilta pohjoiseen VS esiintyy *ä*- ja *ü*-harmoniana Jõelähtmen ja (vahvana) Kuusalun rannikolla. Keskialueilta koilliseen tapaa Viru-Nigulan rannikolta *ä*- ja *ü*-harmoniaa, joka muuttuu Itä-Vaivarassa ja erikseen vielä Lügänuksessa *ä*-, *ü*- ja *ö*-harmoniaiksi. *ä*-harmonia jatkuu vahvana Lügänukselta alkaen, mutta *ü*- ja *ö*-harmonia on vahva vain Itä-Vaivarassa. Keskialueilta itään mentäessä tavataan Kodaveressä, Maarja-Magdalenassa ja Avinurmessa (vahvaa) *ä*-harmoniaa, väljemmän tulkinnan mukaan myös niiden naapuripitäjissä lisäkusta Äksiin.

ä-, ü-, e- ja ö-harmonian yhteydessä Wiik tutkii eri murteiden kielenkäyttöä myös niiden VA-tapausten kannalta, jotka hänen prototyypimallinsa mukaan vain muistuttavat VS:a. Sellainen VA voi täydentää jonkin VS-typin levikkikuvaa sen heikompana asteena. ä-harmoniassa sanan ensimmäisen tavun ä:n aiheuttamat VA:t antavat lisätietoa. Toisen tavun VA a > ä (kuten *näha* < *nähä*, *ära* > *ärä*, *välja* > *väljä*) esiintyy koillis- ja itäalueiden ä-harmonian naapuruudessa Rakveren–Vörtsjärven linjalle asti, ja edelleen mantereen luoteiskolkassa (Ristissä ja Keilassa), paikoin saarilla lännessä sekä Mulgin alueelta Keski-Viroon tunkeutuvassa kiilassa (Suure-Jaanissa, Vädrassa ja Raplassa), joka jakaa Sydän-Viron kahtia. Myös väljästi tulkittaessa ä-harmonia puuttuu suurelta alueelta Itä-Läänemaata, Keski- ja Itä-Harjumaata, Länsi-Virumaata ja Pohjois-Viljanninmaata sekä koko Järvamaalta ja toisaalta pieneltä alueelta Keski-Pärnumaalla Mihklin pitäjältä Toriin. Toisen tavun h:n jälkeistä VA:ta e > ä (esim. *läheb* > *lähäb*) Wiik on merkinnyt nykyisessä yleisvirossa silmäänpistävän yleisenä – jopa hyvin suomea taitava virolainen ääntää usein *lähättää* pro *lähettää*, *lähämpi* pro *lähempi* (s. 31). Kun tämä VA puuttuu Manner-Virossa vain kolmen pitäjän murteista (s. 106), ja niistä kaksi – Anna ja Paide – sijaitsevat keskellä Järvamaata, se houkuttelee sijoittamaan juuri sinne myös Sydän-Viron »vokaalisoinnuttomuuden» keskuksen. ü- ja e-harmoniassa tulee kysymykseen rinnakkaisten, välikonsonanttomien vokaalien välinen VA. Semmoista Wiik on huomannut niin sekundaarivokaaliin loppuvassa diftongissa (esim. *piav* > *piäv*, *pia* > *piä*) kuin kahden samankaltaisen äänneen jonoksi tulkitussa pitkässä sekundaarivokaalissa (*pää* > *pää*) Kiitos *öu*-diftongin (*löul* > *löül*) tulevat ü-harmonian alueeksi väljästi tulkittuna Mulgin prototyypin ü-harmonian ja Riian lahden välinen seutu ja pitkän ü:n ansios-
(*nüud* > *nüüd*) pohjoisrannikon ja koil-

lisen prototyypin ü-harmonian aluetta yhdistävä kaistale sekä sen jatke etelään Viru-Jaagupiin ja Avinurmeen. Muissa Sydän- ja Länsi-Viron murteissa on i-loppuisia diftongeja (*leil*, *löil*, *nüid*), eivätkä ne tunne mitään ü-harmonian kaltaisia ilmiöitä. e-harmonian levikki kattaa väljästi tulkittuna Võrun ja Kihnun saaren lisäksi vielä pitkän ö:n (e) (*vöeras* > *vööras*) esiintymisalueen, joka on eteläkaakkoon, lounaseen, koilliseen ja itään päin katsoen lähestulkoon sama, missä esiintyy myös prototyypistä ä-harmoniaa. Vain joissakin ä-harmonian murteissa, mm. Pohjois-Läänemaalla ja Juurussa, tavataan pitkän ö:n (e) asemesta muualla Virossa yleistä *öe*-diftongia (*vöeras*). Pohjoisrannikon ä-harmonian alueella on *ö* (e) tuntematon (esim. *vieras*).

Kuten huomataan, VS:a muistuttava VA on yleensä laajempilevikkinen viroon kielialueella kuin vastaava prototyypin VS. Kuitenkin tästä säännöstä on Wiikin mukaan yksi mainitsemisen arvoinen poikkeus: sieltä, missä esiintyy puhdasta ä-harmoniaa (*piva* > *pivä*), voivat puuttua VS:a muistuttavan VA:n aiheuttamat ä-loppuiset kahden vokaalin kombinaatiot (*pia* > *piä*); juuri *pivä* versus *pia*-tyyppinen suhde vallitsee Jõhvissa, Martnassa ja tarttolais-mulgilaisella murrealueella. Tarton ja Mulgin tilanteen esittäminen on Wiikin varsin tärkeä löytö. Kyseessä on näissä murteissa syntynyt yhteisinnovaatio, jota ei voi pitää pelkästään pohjoisviroon jäljittelemisenä. Niin võrussa kuin pohjoisviroon puoleisissa naapurimurteissa Saaresta Kolga-Jaaniin on jälkitavun ä:n levikki laajempi, tyyppiä sekä *pivä*- että *piä*-. Välihuomautuksena todettakoon tässä, että klusiilin kadon myötä syntyneitä vokaalikombinaatioita (*piä* > *piä*-) ei ole perusteltua erottaa virossa pitkän vokaalin diftongiutumuksesta syntyneistä (*pää* > *piä*) yhtä kategorisesti kuin Wiik (s. 16, 23–24, 91) ilmeisesti suomen kielin mallin mukaan tekee. Klusiilikatoa osoittanut tavunraja on yleensä viroon kielessä hävinnyt vokaalien välistä ko-

Kirjallisuutta

konaan. Kummassakin tapauksessa on kyseessä foneettisesti samaan tavuun kuuluva, periaatteessa samalla tavalla ääntyvä kombinaatio. Rakveren suunnalla saattaa Tiit-Rein Viitson tiedon mukaan aikaisempi tavunraja olla kuitenkin paikoin säilynyt, mutta tällöin on kahteen tavuun jakautuvan vokaalikombinaation alkuperäinen distribuutio muuttunut; rinnakkaiset sanansisäiset vokaalit voivat kyllä tällöin nomini-muodoissa kuulua eri tavuihin, mutta eivät verbimuodoissa. Myös Wiik itse toteaa *ä*-harmonian yhteydessä, että diftongiutumisesta ja klusiilikadosta syntyneet vokaalikombinaatiot käyttäytyvät samalla tavalla (s. 94).

Wiikin käsittelytavan parhaita puolia on se, että tekijä tuntuu jatkuvasti sekä olevan teoreettisesti johdonmukainen että ottavan huomioon tähänastisen kirjoitustradition asettamat vaatimukset. Kummankin seikan tärkeyttä on muuten painotettu erikseen kirjan alussa (s. 11). Esimerkiksi »taka-*ε*:tä» kirjoittaja merkitsee viron dialektologiassa vakiintuneen tavan mukaan kahdella tavalla – *ō* tai *ε* painollisessa ja *ε* painottomassa tavussa – mutta toisaalta työn rakenteesta käy ilmi, että hän ei käsittele näitä kahtena eri ääntenä, vaan yhden ja saman äänten kahtena eri varianttina. Aivan samoin kuin painottoman tavun *ü*:n harmonia liittyy pitkän *ü*:n esiintymiseen painollisessa tavussa, liittyy painottoman tavun *ε*:n harmonia pitkän *ō*:n (*ε*) levikkiin painollisessa tavussa. Toinen asia on, että *ε*:n ja *ō*:n (*ε*:n) fonologisen samastamisen olisi ehkä voinut mainita selvemmin. Jos tämä tuntuu ainoalta ajateltavalta tulkinnalta Kihnun osalta (myös perinteisessä transkriptiossa *ε*:llä merkitään paitsi ensitavun myös jälkitavun vokaalia, vrt. esim. *εBε*), voi etelävirron murteista löytää hyvällä tahdolla myös sellaisia argumentteja, joiden perusteella jälkitavun *ε* pitäisikin liittää fonologisesti yhteen ensitavun *e*:n kanssa. Ristiriitaisesti käyttäytyvät esimerkiksi astevaihtelun alaisen klusiilin kadottua rinnakkain joutuneet ensitavun *ε*

ja jälkitavun *ε*. Samanlaisten puolisuoppeiden vokaalien pitäisi etelävirossa yhtyä yhdeksi pitkäksi suppenevaksi vokaaliksi (esim. yks. part. *rekkè* : yks. gen. *rī*) ja vain erilaisten vokaalien pitäisi muodostaa diftongi (*mäkkè* : *mäè*). Kuitenkin *ε*:n ja *ε*:n fonologisen samastamisen yhteydessä oletettava pitkä, suppeutunut *ī* (*nekkè* : *nī*) esiintyy ainoastaan Võrun murrealueen keski- ja itäosassa (esimerkiksi Rõugessa), eikä diftongi (*nekkè* : *neè*) ole yleinen ainoastaan heikosti *ε*-harmonisissa Tarton murteissa (esimerkiksi Nõossa), vaan myös vahvasti *ε*-harmonisissa Länsi-Võrossa (esimerkiksi Harglassa).

Joistakin kohdista Wiikin käsittelytavassa voi olla myös eri mieltä. Näiden rivien kirjoittajan mielestä ovat esimerkiksi tarjottu viron VS:n teoreettinen määritelmä, protomalli, ja intuitiivinen VS:n käsite helposti keskenään ristiriitaisia. Wiikin mallin mukaan ovat VS:n rinnakkaisilmiöitä hyvin eri tavoin reaalistuvat VA:t, mutta sormituntumalta näyttää viron VS liittyvän ennen kaikkea sekundaarivokaalien (*ä*, *ü*, *ε* [*ε*], *ō*) esiintymiseen sanan jälkitavuuissa. Postuloidussa mallissa se ei vastaa kaikkia tapauksia, vaan ainoastaan kahta puhtaan VS:n erityispiirrettä – VA:n progressiivisuutta ja primaarivokaalin muuttumista sekundaariksi. Myös Wiik itse myöntää tämän teorian ja käytännön ristiriidan. Hän sanoo selvästi, että VS pyrkii intuitiivisesti liittymään juuri jälkitavun sekundaarivokaaliin (s. 48, 197) ja että mallin mukaisesti loogisesti samanarvoiset VS:n lisäehdot voivat itse asiassa olla merkitykseltään eri suuria (s. 18–19). Jopa kirjan rakenteessa tuntuu se seikka, että VS:n ja jälkitavun sekundaarivokaalin välinen sidos osoittautuu tiiviimmäksi kuin malli edellyttää. Toisaalta selvän VS:n kanssa käsitellään samassa kappaleessa ainoastaan ne mallin mukaan VS:lle läheiset VA:t, joiden johdosta sanan ensivokaalin jälkeen syntyy sekundaarivokaali. Kaikkia muita VA-tapauksia tarkastellaan omana osuutenaan. Puhtaan VS:n yhteydessä tarkas-

tellaan kyllä *läheb* > *lähäb* mutta ei *jahu* > *jaho* -vokaaliassimilaatiota, vaikka jälkimmäisen pitäisi olla Wiikin mukaan lähempänä VS:n prototyyppiä. Toisaalta on tietyyntyyppisen VS:n käsittelyyn voinut lipsahtaa väitteitä muunlaisista mutta lopulta sanan ensitavussa samana sekundaarivokaalina reaalistuvista VA-tapauksista. Esimerkiksi rinnakkaisten vokaalien *ä*-harmonian yhteydessä viitataan muutoksiin *päiv* > (*päev*) > *pääv* (s. 25), *kiele* > *kiäle* (s. 94), joissa assimiloitavana äänteenä onkin *a*:n sijasta *e* tai *i*.

Wiikin esittelystä synkroninen kuvaus viron murteiden VS:sta on diakronisesti sävyttynyt. Keskeiseksi nousee kysymys, kuinka nykyisten viron murteiden VS poikkeaa myöhäiskantasuomen VS:sta. Kun tekijä seuraa murretekstien avulla *ä*-harmonian levikkiä nykyään, hän kiinnittää huomiota ainoastaan niihin jälkitavun vokaaleihin, joita kantakielessä vastaa *ä*. Samalla hän myöntää, että vaikeuksia syntyy silloin, kun itämerensuomen *ä*-harmonia on säilynyt kokonaisuutena hyvin jossain viron murteessa, mutta sen käyttöalue on kantakieleen verrattuna muuttunut (s. 77–79). Voimakkaasti *ä*-harmonisessa murteessa voi olla sekä sanoja, joissa VS on oletuksenmukainen (esimerkiksi *mina*, *heina*), että tyyppiltään päinvastaisia sanoja (esimerkiksi *kellä*, *viinä*). Wiikin mukaan on esimerkiksi konstruoidussa lauseessa *mina lizäzi viinä piima sekka* 67-prosenttinen *ä*-harmonia. Positiivisia *ä*-harmonisia sanoja ovat *lizäzi* ja *viinä*, jotka ovat säilyttäneet jälkitavun *ä*:n, negatiivinen taas sana *piima*, josta se on hävinnyt. Huomiotta jäävät alunperin *ä*-harmoninen, useissa murteissa yleisenä sanana sattumalta VS:n kadottanut *mina* sekä jo alkuaan *ä*-harmoniaton *sekka*.

Wiik kuuluu yleensä niiden lingvistien joukkoon, joiden käsittelyssä kielen systeemin nykytilan ja sen synnyn kuvaus voivat olla aivan tarkoituksellisesti toisiinsa sulautettuja. Sumuisena pidetty synkronian ja diakronian välinen raja sallii tekijän käyttää hyväkseen, myöskin kirjan ensimmäisessä, »synkronisessa»

osassa, eräitä viron nykymurteiden diakronisia implikaatioita. Sen lisäksi, että VS:n neljä alaryhmää tuntuvat sijaitsevan keskukseltaan Manner-Viron sydämeen sijoittuvan ympyrän reunoilla, niiden heikkeneminen näyttää johtuneen vetäytymisestä laajenevien kuviteltavien renkaiden tieltä, joiden keskus on sijainnut samassa paikassa. Muinaisen pitkän *ä*:n nykyvastineiden distributio antaa lisätietoja *ä*-harmoniaista. Pitkä *ä* on muuttunut Manner-Viron keski- ja itäosassa diftongiksi, joka on voinut sanan alussa kehittyä edelleen *j*-konsonantin ja uuden pitkän vokaalin yhtymäksi. *ä*-harmonian alueella Itä-Virossa, esim. Kodaveressa, on nykyään kummassakin tapauksessa *ä* (*säär* > *siär*, *äär* >> *jäär*) mutta Sydän-Viron VS:ttomilla alueilla, esim. Koerussa, *a* (*säär* > *siar*, *äär* >> *jaar*). Näiden väliin jää pitkä rivi murteita (esimerkiksi Laiuse), joissa pitkää *ä*:tä vastaa nykyään diftongissa *a*, mutta *j*:n jäljessä *ä* (*säär* > *siar*, *äär* >> *jäär*). Itä-Viron tavoin mutta Sydän-Virossa poiketen esiintyi *ä*-harmonia sukulaisilmioineen siellä ilmeisesti pitkän vokaalin diftongiutumisen aikoihin (*säär* > *siär*, *äär* > *iär* > *jäär*), mutta toisin kuin Itä-Virossa ne hävisivät kuitenkin myöhemmin jälkitavuihin ja diftongeista (*siär* > *siar*), mutta säilyivät pitkissä vokaaleissa (*jäär*).

Siten *ä*-harmonian olisi pitänyt hävitä suhteellisen myöhään nykypäiviin asti *ä*-harmonisen Viron koillis- ja itäperiferian naapuruudesta, siis suunnilleen samalta alueelta, jossa esiintyy *näha* > *nähä* -tyyppisiä VA:ita. *ü*-harmonian suhteellisen myöhäiseen häviämiseen naapurimurteisiin verrattuna voi Wiikin mukaan viitata joissain kielimuodoissa (*eü* >) *ei*:n paikalla esiintyvää diftongi (*eü* > *öü* >) *öi*, koska muutos *eü* > *öü* on varmasti tapahtunut vahvan *ü*-harmonian vallitessa. VS:n levikin yleiset lainmukaisuudet huomioon ottaen voisi *öü*-diftongin esiintymisen perusteella olettaa *ü*-harmonian säilyneen kauemmin Etelä-Läänemaalla, Tarton murteen Võrun puoleisella alueella ja Kodaveressa; *ü*-

Kirjallisuutta

harmonian myöhäiseen katoon Kodaveren murteessa viittaa Wiikin mukaan myös jälkitavun *u*:n osittainen puuttuminen tästä murteesta. Jälkitavun *u* voi kyllä esiintyä siellä, jos ensi tavussa on takavokaali, kuten sanoissa *salu* ja *panud*, muttei ensitavun etuvokaalin jälkeen, kuten sanoissa *kägo* ja *lähnod*, joissa *u* olisi *o*-vokaalin paikalla joutunut ristiriitaan *ü*-harmonian sääntöjen kanssa.

Kirjan toinen, ohuempi, »diakroninen» osa puntaroi perusteellisesti VS:n kielihistoriallista taustaa. Pelkästään viron VS:n diakronialle omistetussa kappaleessa Wiik tarkastelee kielimaantieteellisten yksityiskohtien sijasta VS:n esiintymisen historian yleisiä lainmukaisuuksia. Käsitellessään VS:a vokaaliasimilaationa Wiik jakaa viron murteiden muodostumisen kahteen, aikaisempaan VS:n voimistumisen ja myöhäisempään VS:n heikkenemisen jaksoon.

VS:n vahvistuminen liittyy siihen, että sanan ensi- ja jälkitavuisia mahdollisten vokaalien määrä lisääntyi myöhäiskantasuomen jakautuessa alamurteiksi. Wiikin mukaan myöhäiskantasuomessa saattoi esiintyä ensitavussa 8 ja jälkitavussa 7 vokaalia – kummassakin asemassa saattoivat esiintyä *a*, *ä*, *e*, *o*, *u*, *ü* ja *i* sekä *õ* pelkästään ensitavussa. Tässä kielimuodossa esiintyi kaksi VS:n alalajia, *a*- ja *ü*-harmonia. Itämerensuomen eteläryhmän kielissä – tekstistä ilmenee, että Wiik katsoo kaikkien viron esimurteiden kuuluneen tähän ryhmään – mahdollisten ensitavun vokaalien joukkoon liittyi vielä yhdeksäntenä *õ(e)*. Muinaisviron yksityiskohtaista kehitystä Wiik ei esitä. Joko kaikissa tai ainoastaan eteläviron murteissa syntyi mahdollisuus käyttää jälkitavussa *ɛ(e)*:tä ja sen myötä *ɛ(e)*-harmonia. Joko kaikissa tai vain joissain murteissa alettiin jälkitavussa käyttää *õ*:tä ja syntyi *õ*-harmonia. Joko ennen *ɛ(e)*:n ilmaantumista jälkitavuun tai sen jälkeen tuli joissakin murteissa mahdolliseksi myös ensitavun *i*. Lopputuloksena saattoi jossakin muinaisvirolaisissa murteissa ensitavun vo-

kaalien määräksi tulla 9:n sijasta 10, jälkitavuisia mahdollisten vokaalien luvuksi 7:n asemesta 8 tai 9 ja VS:n alaryhmien määräksi 2:n asemesta 3 tai 4.

Tämän mallin yhteydessä kannattaa kiinnittää huomiota kahteen seikkaan. Ensinnäkin on kysyttävä, onko kaikkien viron murteiden historiassa ollut jakso, jolloin vokaali *õ(e)* saattoi esiintyä ensitavussa. Nykyiset viron murteet, jotka eivät tunne *õ(e)*-vokaalia, jakautuvat ilmeisesti kahtia. *õ(e)* on todennäköisesti joskus syntynyt ja sittemmin hävinnyt osassa Saaren- ja Hiidenmaata (siellä sitä vastaa *õ* tai *õ̃*) sekä Keski-Vaivaran murteessa (*o*). Pohjois-Viron rantamurteissa Jöelähtimestä Viru-Nigulaan ja Itä-Vaivaran murteessa on alkuperäinen itämerensuomalainen ensitavun *e* ollut pikemmin koko ajan muuttumatta takavokaalin edessä kuin ollut välillä *õ(e)* (ks. Viitso 1978). Pohjoisrannikolla ja Itä-Vaivarassa muuttui myöhäiskantasuomen vokaalisto luultavasti Wiikin pohjoisryhmän kielille hahmotteleman mallin mukaisesti siten, että *õ*:n tultua jälkitavuun tuli sekä ensi- että jälkitavun mahdollisten vokaalien luvuksi 8 ja *õ*-harmonian myötä VS:n alaryhmien määräksi 3. Pohjois-Viron rantamurretta ja Itä-Vaivaran murretta sitovat pikeminkin pohjoisiin kuin eteläisiin itämerensuomalaisiin kielisiin muutkin isoglossit; esimerkiksi lyhyttä vokaalia seuraava geminaattaklusiili on astevaihtelun takia fonologisesti lyhentynyt (*rikkas* > *ricas* ~ *rikas*), kun se viron murteissa on yleensä säilynyt fonologisesti pitkänä (*rikkas*; ks. Viitso 1981).

Toisaalta tuntuu perustellulta pitää *ɛ(e)*-harmonian syntymisen edellytyksenä *õ(e)*-vokaalin lisäksi myös *i*:n kuulumista murteen äännesysteemiin. *ɛ(e)*-harmonia saattoi ilmaantua johonkin murteeseen silloin, jos ensitavun *õ(e)*-foneemi äännettiin riittävän matalana; silloin se saattoi kattaa fonologisesti jälkitavun puolisuppean *e*-foneemin takaisen *ɛ*-variantin. Useimmissa muinaisvirolaisissa murteissa osoittautui syntynyt *õ(e)*-foneemi vokaalijärjestelmän ainoaksi illabiaaliksi

takavokaaliksi ja se äännettiin todennäköisesti heti siinä määrin suppeiden vokaalien tavoin ($\delta(e)$:n suppean ja puolisuppean vokaalin välisestä asemasta nykyisessä viron yleiskielessä (ks. Wiik 1986), etteivät $\delta(e)$:n ja ξ :n fonologinen samaistuminen ja $\xi(e)$ -harmonian toimiminen olleet enää mahdollisia. Toisenlainen tilanne vallitsi $\delta(e)$ -foneemin ilmaantuessa ensitavuuun vain eteläviron murteissa. Siellä suppean vokaalin paikan otti illabiaalinen takavokaali $j(ɪ)$ ja $\delta(e)$:n oli todennäköisesti säilyttävä puolisupeana, jolloin ensitavun $\delta(e)$ ja jälkitavun ξ saattoivat samaistua fonologisesti ja $\xi(e)$ -harmonia syntyi. On huomattava, ettei $j(ɪ)$ -vokaalifoneemi ole eteläviron murteissa myöhäinen innovaatio (venäjän vaikutusta), kuten usein luullaan, vaan ehkä jopa varhaiskansasuomen j :n epäsuora jatkaja (ks. tarkemmin Help-Vaba 1990). $j(ɪ)$ -sanojen vanhinta kerrostumaa näyttävät olevan *šjar*, *kjikk*-tyyppiset lainasanat, joiden ensitavun vokaalin vaihtelu eri itämerensuomalaisissa kielissä (vrt. suom. *sisar*, vir. *sōzar*; suom. *kaikki*, vir. *kōik*) sallii olettaa äännesubstituutioiden seuranneen lainojen mukana (vrt. Viitso 1978). Voidaan olettaa, että $j(ɪ)$ on tullut eteläviron murteisiin myöhäiskansasuomen $j > i$ -muutoksen jälkeen systeemiin syntyneen aukon täytteeksi (vrt. Korhonen 1988 j :n kehityksestä uralilaisesta kantakielestä suomalais-ugrilaiseen kantakieleen siirryttäessä). Kahden illabiaalisen takavokaalin olemassaolo $\xi(e)$ -harmonian synnyn typologisena ehtona korostaa erityisesti se seikka, että etelävirosta täysin riippumatta mutta samoin ehdoin myös Kihnuksa on alkanut esiintyä $\xi(e)$ -harmoniaa. Siellä on $j(i)$ -vokaali ilmestynyt ensitavun $\delta(e)$:n rinnalle vasta myöhäisen VA:n johdosta, Wiikin termin (s. 43) i :n regressiivisestä velaaristumisesta (*linnuw* > *linnuv*), joka ei nykyään enää toimi synkronisena ilmiönä (vrt. *linnuw* ja *linnazev*; ks. Must 1948).

Toinen, myöhäinen vaihe viron murteiden VS:n ilmenemisessä käsittää Wiikin mukaan niin VS:n kuin VA:n yleisen

heikkenemisen viime vuosisatoina. Sen yhtenä syynä ovat Wiikin mukaan kielessä tapahtuneet äänne muutokset. Jälkitavujen koostumukseen ovat murteissa vaikuttaneet erityyppiset vokaalinheikentymiset kuten sekundaarivokaalin korvautuminen primaarilla (*küla* > *küla*, *käbü* > *käbi*), sen redusoituminen ja sentraalistuminen (*tegemä* > *tegemə*) tai täydellinien kato (*kättä* > *kätt*). Ensitavuihin ovat vaikuttaneet muun muassa koko artikulaatiobaasiksen muuttuminen etisemmäksi (*körvad* > *körvad*) ja konsonanttiassimilaatiot (*minu* > *münu*). Tällä tavalla on entsiin vokaalisointusanoihin syntynyt uusia ensi- ja jälkitavun vokaalikombinaatioita, jotka ovat kokonaan VS:n sääntöjen vastaisia (kuten sanassa *küla*) tai niiden suhteen neutraaleina muuttavat VS:n harvinaisemmaksi (kuten *käbi*). Toisaalta on Wiikin mukaan VS:n heikkenemisen taustalla uudenlaisten syntagmojen – lainasanojen – tulo kieleen, esimerkiksi sanaliiton *väe kaaza* yhdistyminen vastoin VS:n sääntöjä sanaksi *väga*.

Wiik pitää tarpeellisena osoittaa huolellisesti, että viron kielessä ei viime vuosisatoina voida puhua VS:n heikentymisen sijasta VS:n syntymisestä tai vahvistumisesta, kuten Lauri Kettusen käsitys viron VS:n historiasta edellyttää. VS:n aiemmin laajemmasta levikistä Sydän-Viron alueilla kertovat monet seikat kuten edellä esitetty VS:n alaryhmien levikkikuva, VS:n suurempi todennäköisyys vanhoilla kielenoppailla ja useat nykymurteiden äännesuhteet. Äännesuhteista on Wiikin mukaan monikon partitiivin lyhyiden muotojen vastakkaisuus niissä varhemmin *a*- tai *ä*-vartaloisissa nomineissa, joiden genetiivi on nykyään *a*-loppuinen, erityisen ongelmallinen sen Kettusen käsityksen kannalta, että viron VS olisi myöhäsyntyistä; vrt. esim. (*kiimai-* > *kiimoi-* >) *kiimu* versus (*silmäi-* > *silmi-* >) *silmi*. Vaihtoehtoisen selityksen saavat myös eteläviron murteissa tavattavat sanat *kund*, *siam* ja *käzen*, jotka ovat muodostuneet regressiivisen velaa-

Kirjallisuutta

ristumisen kautta muodoista *künta*, *silma* ja *käsna*. Kettusen näkökannalta ovat edellytettävät velaaristumisen aiheuttamat muodot alkuperäisiä ja viittaavat siihen, että loppuheiton tapahtuessa ei VS:a vielä esiintynyt; se onkin Kettusen perusargumentteja. Wiikin mukaan taas ne ovat sanojen *küntä*, *silmä* ja *käsnä* välimuotoja ennen loppuvokaalin katoa, jota ennen lyhenevä sekundaarivokaali *ä* muuttui primaarivokaaliksi *a*. Kun Wiik painottaa, että tässä prosessissa ei ole kysymyksessä vokaalin foneettisen laadun muuttuminen epämääräiseksi tai redusoituminen, voisi kysymyksessä olla esimerkiksi jokin soinnitontumisen kaltainen ilmiö (vrt. Võrun murteen itäosassa nykyään havaittavaan äännehenmuutokseen *vazik* > *vaz'k* > *vašk*) – ei liene syytä pitää koko viron kielen historiallista sisä- ja loppuheittoa yleensä pelkästään vokaalireduktion tapaisesta muutoksesta johtuvina (vrt. s. 182, 182).

Wiikille VS:n heikkeneminen on viron murteita yhdistävässä kokonaisuudessa tapahtuva (tapahtunut) jatkuva prosessi, johon liittyvät tietynä aikana jokin rajallinen VS:n vaikutusalueen horjuminen (esimerkiksi VS saattaa toteutua sääntöittä toisinaan kaikissa jälkitavuisissa, toisinaan vain pääpainon jälkeisessä tavussa), primaari- ja sekundaarivokaalin välimuotojen käyttäminen, sanan eri varianttien vapaa vaihtelu jne. Jatkuvuutta painottavan lähtökohdan taustalla on ilmeisesti osaksi työn synkronisessa osassa sovellettu kielimaantieteellinen metodi, osaksi tekijän filosofinen suhtautuminen kielen piirteiden luontevaan muuttumiseen ajallisesti ja paikallisesti. Jatkuvuuden kannalta voidaan viron VS:a todellakin pitää koko viron kielen alueella luontevasti väistyvänä. Silti mikään ei myöskään estä vaihtoehtoisesti yksinkertaistamasta Wiikin aineistoa ja tarkastelemasta VS:n väistymistä myös varovammasta näkökulmasta. Silloin luontevasti väistyvän VS:n raja-alueiden rinnalle tulee myös sellaisia, joissa joskus syntynyt VS on säilynyt vahvana

näihin päiviin asti. Tällöin ei teesiä VS:n heikentymisestä tarvita kaikissa viron murteissa, vaan pikemminkin riittäisi oppi VS:n vanhasta alkuperästä, ja vain Sydän-Virossa olisi välttämättä oletettava myös VS:n myöhäistä heikentymistä. Oikeastaan VS:n vankka säilyminen tulisi kysymykseen VS:n horjuvan häipymisen sijasta kahdessa tapauksessa.

Toisaalta VS voi olla (tai on voinut olla) elinvoimainen koillisrannikolla, siis Pohjois-Viron rantamurteessa (esimerkiksi Kuusalussa) ja koillismurteessa (Jõhvissa), jossa foneettinen Suuri Rytmivaihdos (Suur Rütminihe) (ks. Eek, Help 1987) ja siihen liittyvät mittavat fonologiset muutokset – sisä- ja loppuheitto, jälkitavun pitkien vokaalien lyheneminen jne. – ovat vuosituhantemme ensimmäisinä vuosisatoina jääneet tapahtumatta. Ilmeisesti alkuperäinen, sanan kaikkien tavujen samanarvoisuutta painottava itämerensuomen rytmijä ja pidempiä sanoja suosiva fonologia on sopivampi perusta VS:n toimimiselle kuin useimmissa viron murteissa esiintyvä innovaatio, painollisten ja painottomien tavujen eriarvoisuutta painottava rytmijä ja lyhyempiä sanoja suosiva fonotaksi (vrt. myös s. 182–183). Kun VS on kuitenkin heikkenemässä tai heikentynyt viron koillisrannikolla (esimerkiksi Viru-Nigulassa), on mallin mukaan edellytettävä naapurimurteiden tai yleiskielen soittaneen sitä. Toisaalta VS on elinvoimainen võrun murteessa ja Kihnuissa. Siellä ovat Suuri Rytmivaihdos ja siihen liittyvät fonologiset ilmiöt tosin tapahtuneet täysimittaisesti, mutta myös VS:n vastustuskyky on ollut keskimääräistä vahvempi, sillä *õ(e)*:n lisäksi näiden murteiden vokaalisysteemiin on jatkuvasti kuulunut myös toinen elinvoimainen takavokaali *ɣ(ы, ѣ)* ja siten tavallisten alaryhmien lisäksi myös *ɛ(e)*-harmonia.

Tässä arvosteltavan kirjan parhaita puolia on selkeä esitystapa. Kirjoittaja muotoilee kysymyksiä, pohtii niitä ja esittää konkreettisia lyhyitä vastauksia tarkassa, loogisessa järjestyksessä, sot-

kematta keskenään eri ajatusrakennelmia. Jos teoksen rakenteesta haluaa etsiä paikkoja, joissa esitettävien asioiden järjestys ja yhdistely voisi olla toisenlainen, tulisi ehkä kyseeseen ainoastaan kahden Kodaveren jälkitavujen takavokaalien kehitystä käsittelevän ajatuskehityksen yhdistäminen ja looginen yhtenäistäminen. S. 40–42 näet esitellään Kodaveren jälkitavun *o:n* ja *u:n* synty-suhteita lähinnä äännelain ehdoin mutta s. 197–99 lähinnä analogian valossa, ja jää avoimeksi, kuinka Wiik oikeastaan arvioi selitystensä toimivuutta.

Häiritseviä toimitusvirheitä on kirjassa suhteellisen vähän, kuitenkin esimerkiksi *Tooman* pro *Toomjan* (s. 63), *Viru-Nigula* pro *Viru-Jaagupi* (s. 100), *Kaakkois-Viro* pro *Koillis-Viro* (s. 133), *oCi* ja *oCe* pro *õCi* ja *õCe* (s. 169). Yhdeksännen kartan teksti (s. 95) on harhauttava, sillä vasemmalta oikealle kohoavilla viivoilla ei kartassa ole merkitty vahvaa diftongien *ä*-harmoniaa vaan vahvaa prototyyppistä *ä*-harmoniaa. Luettavuutta häiritsee usein se, että tekstin ja lähdeluettelon tiedot eivät aina vastaa toisiaan; niinpä kirjassa on aivan ensiksi viitattu Stephen Andersonin työhön, joka on tekstin mukaan (s. 7) ilmestynyt 1978 ja lähdeluettelon mukaan (s. 305) 1980. Samalla tavalla kilpailevat esimerkiksi Univere 1973 (s. 138) ja 1974 (s. 307), Kettunen 1945 (s. 203) ja 1948 (s. 306). Viitteitä Saareste 1952a ja 1952b (s. 54) vastaa vain yksi Saareste 1952 (s. 307). Painovirheitä on vähän ja nekin ovat enemmän hauskoja kuin häiritseviä, esim. virheellisesti kirjoitetut sanat *välittömästi* pro *välittömästi* (s. 73) ja *kõti* pro *kõdi* (s. 165).

Kalevi Wiikin Viron vokaalisointu on suomalaispainotteinen kirja. Nautittavan merentakaisperspektiivin voi havaita sekä pikkuasioissa, kuten Itä-Virumaasta käytetyssä nimityksessä Itä-Viron kannas (s. 87), että laajemmassa yhteydessä: kuka tietää, olisimmeko virolaiset itse ylipäänsä ryhtyneet penkomaan murteittemme VS-teemaa.

LÄHTEET

- EEK, ARVO—HELP, TOOMAS 1987: The Interrelationship between Phonological and Phonetic Sound Changes: a Great Rhythm Shift of Old Estonian. — Proceedings XIth ICPHS s. 218–233. Tallinn.
- HELP, TOOMAS — VABA, LEMBIT 1990: South Estonian words with *j* in the first syllable: some etymological implications. — Käsikiri.
- KORHONEN, MIKKO 1988: Uralilaisten kielten jälkitavujen vokaaliston historiaa. — Virittäjä X: 8–25. Helsinki.
- MUST, MARI 1948: Häälikuline ülevaade Kihnu murdest. Käsikiri H 304 KKI H 45. Tallinn.
- SUOMI, KARI 1983: Itämerensuomen vokaaliharmoniasta, neutraaleista vokaaleista ja keskivokaaleista. — Virittäjä X: 508–518. Helsinki.
- VIITSO, TIIT-REIN 1978: The History of Finnic *õ* in the first Syllable. — Sovetskoe finno-ugrovedenie XIV: 88–106. Tallinn.
- 1981: Finnic Gradation: Types and Genesis. — Sovetskoe finno-ugrovedenie XVII: 176–85. Tallinn.
- WIIK, KALEVI 1986: Viron *õ*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 30. Turku.

TOOMAS HELP